

ТМ	Г. XXXV	Бр. 1	Стр. 247-264	Ниш	јануар - март	2011.
----	---------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 726.71(4-15):[316:930

Прегледни чланак

Примљено: 11. 4. 2010.

Душан Маринковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Нови Сад

МАНАСТИР И ГРАД: ИСТОРИЈСКА ПАРАДИГМА ОБЛИКОВАЊА И ОРГАНИЗОВАЊА ЕВРОПСКОГ УРБАНОГ ЖИВОТА

Резиме

У овом раду аутор полази од претпоставке да средњовековни манастири Западне Европе припадају групи оних институција које се могу сматрати примарним градотворним чиниоцима у ревитализацији, обликовању и организовању европског урбаног живота у периоду од једанаестог века до ренесансе. Полазећи од ове претпоставке овде се издваја један довољно комплексан и мултидимензионални феномен који би могао имати примарно генеративне карактеристике у формирању много сложенијег ентитета какав је град. То је манастир на Западу, схваћен онако како што су га схватили Луис Мамфорд и Жорж Дибби: као градотворни фактор у једној историјској епохи и на одређеном географском простору.

Кључне речи: манастир, град, Европа, урбане функције, историјска социологија

УВОД

Град је један од оних сложених друштвено-историјских и културних феномена при чијем је проучавању нужно коришћење веома различитих теоријских и емпиријских приступа. Комплексност мултидимензионалних феномена истовремено подразумева да се унапред мора одустати од истинитости само једног приступа, једног

гlediшта, теорије, парадигме. То значи да приступити проучавању града мора значити мању или већу сагласност до сада изграђених приступа, а истовремено, свако проучавање града мора оставити довољно сазнајног простора за нове идеје и могуће нове приступе.

Одмах на почетку требало би поставити питање: ако постоји мноштво сазнајних приступа граду и ако је претпоставка сваког његовог хеуристички плодног проучавања минимална теоријско-методолошка сагласност, да ли потенцијална епистемолошка и методолошка сагласност успева да сагледа тоталитет урбаног? Да ли је могућа методолошка и теоријска целина сагледавања појаве која се посматра – у овом случају целине града? С друге стране, методолошки критеријуми могу бити, у идеалном случају, задовољени једино уколико постоји одређење за један приступ, али не као једини, већ само као условно доминантни. У супротном, приступ се може означити као методолошки синкретизам. Ипак, врло често неуспевајући да обухвати једним непротивречним комплексом приступа све битне чиниоце који детерминишу структуру, функције и генезу града, досадашње теорије су најчешће издвајале уже сегменте као доминантне факторе (привреда, трговина, политика, војни чиноци) на основу којих су се градиле сужене перспективе настанка и развоја града. Полазећи од ових претпоставки, у овом раду се издваја један довољно сложен феномен који би могао имати све одлике битног и примарног генератора у формирању много комплекснијег феномена какав је град. То је *манастир* на Западу, схваћен онако, као што су га схватили Луис Мамфорд и Жорж Диви: као градотворни фактор у једној историјској епохи и на одређеном географском простору (Mumford 1988; Dibi 1989 [2007]; Dibi 2001). Овим се, истовремено, сазнајне димензије овог рада ограничавају на институционалноисторијске теоријско-методолошке оквире, али без претензија да се манастир на европском Западу прогласи искључивим и јединим градотворним елементом средњовековља у периоду од 11. до 13. века. Неопходна аналитичка комуникација са осталим приступима граду мора, у овом случају, бити остварена у оној мери, у којој и манастир није једино и само религијски феномен. Под овим условима у овом раду се одустаје од евентуалне парадигматичности неког приступа у дисциплинарним оквирима социологије града. Посебно је питање да ли урбана социологија као научна дисциплина познаје неку стабилнију парадигму и да ли може себи допустити све ризике парадигматичности, с обзиром да се ради о научној дисциплини из ширег домена социологије, историје, урбанизма, културе, уметности, политике и архитектуре. Из Веберовог научног ауторитета, у једном тренутку, почела је да се генерише потенцијална парадигма институционалноисторијског приступа. Ако се томе дода и неоспорни ауторитет Луиса Мамфорда, чије је промишљање града такође доминантно институционалноисторијско, онда је овај приступ граду заиста незао-

билазан оквир историјскосоциолошког *читања града* – међу свим до сада изграђеним начинима његовог читања, било оних материјалних, или оних који читавају урбане манифестације духа неког времена.

С друге стране, колико ваља бити опрезан приликом коришћења овог приступа у разумевању града може указати једна аналогија, уз опрез приликом коришћења самих аналогија, а превасходно њених редукционистичких варијетета. Упореди ли се град са неким сложенијим биолошким организмом, као што, на пример, чини Освалд Шпенглер (1989), чија сложеност упућује на диференцијацију елемената једног структуралног тоталитета¹, поставља се питање може ли се издиференцирана сложеност неког система (биолошког или друштвеног) поистоветити са ћелијом из које настаје; може ли се, коришћењем аналогија, град као сложена целина функционално диференцираних елемената (институција, физичких и друштвених простора и њихових диференцијационих и сегрегационих манифестација: класних, етничких и религијских) поистоветити са неком *примарно* градотворном институцијом из које он настаје. Овакав приступ делимично и одговара Веберовој концепцији *Нелегитимне власти* или *типологији градова*: тип града се поистовећује са градотворном функцијом. На пример, град потрошача и град произвођача, патрицијски и плебејски град, или владарев град (Вебер 1976, 300-302). Опасности и ограничења аналогијски постављених премиса очите су. Због тога: град није манастир, нити је у овом раду, манастир посматран као град. Посматране су само његове градотворне функције, односно, манастир је посматран као једна од примарно градотворних, полифункционалних институција: зигот око кога се генерише браздање урбане ћелије Западне Европе почевши од хиљаде године до ренесансе.

МАНАСТИРСКИ ЗИГОТ: БРАЗДАЊЕ УРБАНЕ ЋЕЛИЈЕ ЕВРОПЕ

„Манастир је у ствари био нови тип града... Најужа веза између класичног и средњовековног града није дакле била она коју су сачињавале преживеле зграде и обичаји него манастир. Кључ за нови урбани облик нећемо наћи ако не водимо рачуна о улози манастира.”

L. Mumford, *Grad u historiji*

¹ Транспонованье елемената структурне диференцијације на глобални ниво развоја од простог ка сложеном (Parsons 1992, 204).

Историографски и историјскосоциолошки увид у урбани живот Западне Европе након распада Западног римског царства у 5. веку па до 10. века, скреће пажњу на крајње ниску амплитуду укупног урбаног инвентара. Извори о том периоду саопштавају углавном следеће: ретка насеља – „пустолине што се протежу на западу, северу и истоку, шире се унедоглед и коначно све покривају – парлози, баруштине, немирне реке, пустаре, шикаре, пашњаци, шуме опустошене пожарима изазваним крчењем шипражја и потајним прављењем ћумура; ту и тамо пропланци, тле освојено, а ипак само упола укроћено; смешно плитке бразде, што их на ћудљивој земљи дрвеним ралом ору мршави волови; на обрадивој земљи празне пољане, угар остављен да се њиве одморе годину, две, три, па и десет понекад, како би се природна плодност тлу вратила – колибе од камена, блата или пружа, окупљене у засеоке, опасане оградама од трња и вртовима – понекад, ограђен плотом, дом поглавара, дрвени трем, амбари шупе за робове и огњиште за кухиње, по страни; кадикад варош, али прожета сеоском природом: само испрани скелет неког римског града, порушене четврти иза којих одмах почињу обрадива поља, зидине поправљене на брзу руку, камене грађевина пореклом још из доба Царства, претворене у цркве или утврђења; крај њих неколико десетина колиба у којима живе виноградари, ткачи, колари, домаћи мајстори који за посаду једног господара бискупа праве накит и оружје; најзад две-три јеврејске породице које позајмљују новац уз залог – стазе, дуги редови кулучара што тегле терет, скупине чамаца на рекама: такав је Запад око хиљадите године” (Dibi 1989, 22).

Овај подужи цитат Жоржа Дибџа подудар се са погледима многих историчара на Запад до прве половине 11. века. Рурализација, разорени и опустошени градови, затрпани или зарасли римски путеви, општи демографски пад и глад, техничка ретрогресија, кључне су речи Ле Гофовог (1974) описа средњовековне цивилизације Западне Европе око првог миленијума. Мамфорд би се готово у потпуности сложио са овим: након пропасти Рима: „биле су промене у навикама, обичајима и законима много упадљивије него промене у околним грађевинама: њихова главна ознака није толико нова градња колико права инвазија траве и грмља, урушавање камења, гомилање смећа, мрвљење плочника” (Mamford 1988, 248). Уз то, опседнутост сујеверјем, насиљем, грехом и страхом слика је психологије и социологије једног опседнутог менталитета. То је *опште место*, каже Делимо (1987, 10). Тај *опсадни европски менталитет*, менталитет опседнут многим опсадама, градорушитељима познатим и непознатим, кроз општу, колективну мору „која се фрагментирала у ‘именованим’ страховима открила је у сваком становнику опседнутог града једног новог непријатеља и један нови страх – страх од себе“ (Delimo 1986, V).

Пошто је означена хиљадита година од рођења Христа, *над светом је засијало јутро пуно среће*, закључиће Диби (1989, 25). Разорени живот, у готово свим његовим димензијама, морао је бити обновљен. Христијанизовани Запад већ је раније искусио драматичан распада Царства и било је потребно неколико векова да се хришћанство врати вери у нови живот који мора постојати и бити обновљен на овом свету. Поново је, као и током 5. века, религиозна визија новог живота надвладала стварност: органска болест је симболичком транспозицијом претворена у духовно здравље, глад у добровољни пост, разорена материјалност у духовно успињање ка светом, разорени *Град* у обновљену визију небеског Јерусалима као заједнице светаца, како се спушта над пустопољиним европског Запада. Дибијевско очекивано *јутро пуно среће* засијало је у оној институцији која се овде посматра као урбани генератор западног урбаног живота: у институцији манастира.

Примарно место – институција – у којем је почео да се организује и обликује нови и, у сваком погледу богатији живот дотадашње западне Европе био је манастир. У деловима који следе размотриће се предпоставка о манастиру као генеративном фактору обликовања и организовања европског урбаног живота. Тиме ће, још једном, изнова бити доведена у питање просветитељска замисао *мрачног средњовековља*. Исто тако, видеће се како је могуће стварати урбани живот на ненамераваним (неантиципираним) последицама хришћанских моралних принципа аскезе, понизности и милосрђа у тишини и миру манастирских простора.

У теоријском миљеу класичне урбане социологије, као генеративни фактори урбанизма и урбанизације доминирају углавном меркантилна теорија, потпомогнута варијететима тржишне и занатлијске теорије, као и теорија гилда или цехова. Чини се да је доста касно тек *Град у историји* понудио шири увид у једну дијахрону збирку наглашених генеративнодинамичких, цивилизацијских и временско-просторних структура, из којег се могло закључити како теоретичари урбанизма нису имали слуха за иницијални допринос институције манастира у ревитализацији урбаног живота Западне Европе а „значање манастирских градских подручја превише су касно уочили чак и теоретичари урбанизма” приметиће Мамфорд (1988, 313).

Хришћанска идеја обнављања разореног европског живота имала је иза себе једну снажну есхатолошку представу небеског Јерусалима чија слика треба да буде обновљена на христијанизованим просторима Европе. Као првобитни модел послужила је планинска узвишица на Монте Касину, недалеко од Рима, те је још једном, као по некој древној матрици, за будуће браздање урбаног зигота одабрано оно што највише подсећа на зигурат – *axis mundi*. Поново је „планина претворена у градитељски симбол” (Bogdanović 1966, 122).

Овој Богдановићевој идеји може се додати још једна: ако су зигурати подсећали палеоурбане цивилизације на планине – митопеична места – сада су планине подсећале на зигурате. Хришћанство је чувало урбану слику зигуратских цивилизација, Урука са његовим зигуратом на чијем је врху *Бели храм*, или Вавилона – оних цивилизација на чијим вештачким планинама обитава врховно божанство. У прекомпонованој форми, хришћанство ће ове праслике прихватити као звоник на цркви; ислам ће праслику зигурата прекомпоновати у минарет – рани средњовековни манастири биће *чувари успомена на напуштени град* (Dibi 2001, 18).

Када је Бенедикт из Нурсије 529. године основао први монашки ред и манастир на Западу, по узору на оне египатске и етиопске, као заједницу људи који ће свој живот посветити Богу, истовремено је исцртан и замишљен друштвени прототип новог начина живота и новог типа града. Истовремено, оснивање овог манастира је тачка историјског парадокса: урбани живот је у свој његовој вишефункционалној комплексности био обновљен и проширен у једној сакралној институцији посвећеној трансцендентном, идвојеном и светом (Dirkem 1982). Тако је почетна, плодна урбана ћелија Западне Европе концентрисана око успостављања заједнице једнаких људи који теже колективном животу, као и око пажљиве ревитализације оних урбаних институција које су разграђене са распадом римске представе *urbasa*. Мамфордова метафора да су градови као дрвеће: „када се издигну, онда им треба уништити корење да би престали да живе; иначе ће, чак и ако се дебло посече, младице избити око корена” (1988, 247), пре свега се односи на институцију манастира из којег и око којег ничу нови урбани изданци Европе.

Манастирска заједница (бенедиктинска) била је прва на нормативним принципима поново успостављена европска *заједница* која је регулисала колективни живот. Чувене бенедиктинске регуле, од којих се велика већина односи на рад, успоставиле су балансе физичког и духовног, рада и молитве, манастира и околине. Заједнички живот у бенедиктинском манастиру успостављен је као трајна институција а не као пролазна церемонија. Друштвени живот се интегрисао око колективних, друштвених циљева, поново успостављеног вредносног и моралног језгра и нормативних принципа. На тај начин, манастир је представљао чвориште религиозне обнове заједнице и обнове нормативне регулативности живота и рада. Али не само то. Бенедиктински манастири били су центри иновација у готово свим областима друштвеног живота, уметности, привреде и пољопривреде, механизације, па чак и у домену администрације, банкарства и бирократије, што је представљало *органску повезаност религије и пословања* (Mumford 1970, 28; Mumford 2010, 36). Разлог због којег су манастири неоправдано касно уврштени у урбане генераторе

вероватно је тај што су урбане структуре које је произвео постале манифестне и динамичне тек у 17. веку. Чак и велики социолошки ауторитет какав је Макс Вебер није довољно уочио урбанотворни допринос манастира. Јер, временско-просторна структура лоцирања Веберовог *економског* града је подручје северно од Алпа у 17. веку.

Организујући се у манастирске заједнице, по први пут је, након распада урбаних центара римске цивилизације, пронађен начин да се успостави нови поредак рутине: „редовне делатности, нова правилност рада, и до тада недостижна мера одговорног и предвидљивог понашања” (Mamford 1986, 249). Ограничавајући власништво, престиж и власт, заједнички живот постао је неизмерно безбеднији, племенитији и организованији. У том смислу, принцип организованог друштвеног живота манастира почео је временом да врши једну битну урбану функцију: просторни и демографски метеж који је од европског човека створио странца (Zimel 2008) и номада, почело је опрезно да поприма облике концентрисаности – јасније морфолошке структуре и материјалне и моралне густине у Диркемовом смислу речи. Манастири почињу да бивају основна *зборна места* (Bloch 2001, 72) у којима свако може да очекује заштиту, кров над главом, негу, али и радну обавезу. *Добровољна* дисциплинованост, строгост и умереност биле су будући модел насупрот разграђеном друштвеном животу у Европи изван манастирских зидина. Податак да су се чак двадесет девет од укупно седамдесет две бенедиктинске регуле односиле на дисциплину и казнене прописе довољно говори о потреби нормирања до тада аномичног друштвеног живота. Како каже Диби „манастири су били прибежишта пред растућим пропадањем земаљског света” (2001, 20).

Изграђене на таквим основама манастирске заједнице широм Европе постају цитаделе новог типа: „религиозно сабиралиште које је спречило да се опште повлачење не претвори у слом” (Mamford 1988, 249). Не избегавајући световне обавезе, бенедиктинска свакодневица била је равнотежа духа и материје. Уцртавајући на тај начин основе будућег урбаног живота манастир постаје примарни модел средњовековног града, као што ће истаћи и Диби: „бенедиктински манастир био је умањена реплика града, затворен у себе, али окружен удобношћу, фонтанама, термама, скупином зграда које су биле постављене око средишњег, непокривеног простора – клауструма, оивичен тремовима – портицима које су красили стубови са декоративним капителима, налик онима са градских форума” (2001: 18).

Без обзира што су се у краљевској цитадели први пут обликовали аутономни световни инструменти урбане цивилизације, „у манастиру су се усвојиле идеалне намене града, очувале у животу и напак обновиле” (Mamford 1988, 249). Манастир је знатно пре нагле концентрације урбаних функција око *oikos*-а европских владара по-

седовао протоурбана и урбанотворна својства. Зато, ако се осмотри мапа просторне дистрибуције и мреже манастирских центара видеће се значајна подударност са каснијим урбаним мрежама Европе након 13. века. Зоне згуснутих манастирских комплекса посебно су видљиве на подручју северно од Алпа. Та су подручја доминантно мреже манастирских комплекса клинијевског реда, основаног почетком десетог века. Клинијевци унапређују бенедиктинске регуле постајући, само век касније, један од најмоћнијих монашких редова романичке западне Европе, који је у погледу архитектуре и уметности задржао доминантни медитеранско-романички стил, што се види у задржавању типа цркве са тробродном основом, чак и у периоду када готика суверено влада северним просторима Европе 12. и 13. века. Тако су, заправо, европски манастирски центри у великој мери и центри градова, било да је реч о бенедиктинцима, цистерцитима или клинијевцима. Зоне цистерцитских манастирских комплекса у 12. и 13. веку такође су, у великој мери, зоне будућих европским урбаних мрежа². То исто важи и за цистерцитски ред или ред белих монаха, основан 1098. године, назван по Ситоу (Cîteaux). Под утицајем Бенедикта из Анијане који налаже стриктно придржавање регула, цистерцити су у колизији са традиционалним бенедиктинским правилима. Баве се и трговином, а често племићко порекло њихових редовника доприноси богаћењу цистерцитских манастира. Као и код других редова, тако је и ова бенедиктинска фракција имала велики утицај на интелектуални развој у Европи чувајући и преписујући филозофске рукописе и оснивајући прве универзитете (Под њиховим утицајем је био и Париски универзитет), и свакако, обнављајући сећање на некадашњи урбани живот. Управо је то ред, како наводи Марк Блох, који је преносио сећање на Тита Ливија и урбану традицију Грчке и Рима (Bloch 2001, 96).

УНУТРАШЊЕ УРЕЂЕЊЕ МАНАСТИРА: ПРОСТОРНО И ДРУШТВЕНО

Средњовековни манастири, као институције које су своје деловање прошириле и изван сфере искључивог, забрањеног, изолованог, светог, дакле на сферу организовања свакодневног друштвеног живота, културе и рада, морали су да задовоље мноштво потреба, како оних сакралних, тако и профаних, разнородних житеља манастирских комплекса. Сједињавање повлачења од света са потребом да се

² За детаљнију картографију која упућује на подударност манастирских комплекса бенедиктинског, клинијевског и цистерцитског реда са будућом мрежом градова видети: Le Goff 1974.

организује економски и духовни живот манастирске заједнице манифестовало се и на нивоу просторног – протоурбаног – уређења манастирског комплекса. Иако просторним планом манастирских комплекса јасно доминира просторна диференцијација сакралних и профаних објеката, овој примарној просторној диференцијацији иманентна је функционална диференцијација друштвеног ткива града која ће се касније пренети и на световни срењовековени град. Вероватно најпознатији пример ових диференцијација је просторна и економско-организациона структура манастирског комплекса Сент Гален, која је подразумевала функционалну диференцијацију и јасну поделу рада, као и обезбеђење економске аутархичности манастира. Овај прави *манастирски град* постаје центар око којег гравитира читаво подручје са својом популацијом, културом, пољопривредом, занатском економијом и трговином. У свим већим манастирским комплексима западне Европе, посебно северне Француске, може се пронаћи слична организација простора са јасном функционалном диференцијацијом и светог и профаног простора. Ова друштвено-просторна расподела имала је снажне друштвене импликације. Другим речима, њена основна улога била је интегративна. Истовремено, манастирски комплекс са свим својим световним институцијама допринио је интеграцији кроз усложњавање и поделу рада, која и у овом случају има структуралне манифестације, док су сакрални објекти, манастирска црква или катедрала вршили кохезивну функцију кроз религију. Тако је успостављена друштвена равнотежа потенцијалних адхезивних сила услед поделе рада и кохезивних сила на плану колективног духовног и друштвеног живота. Начин бенедиктинског просторног планирања, онако како је био зацртан у Монте Касину, служио је као планиметријски модел друштвено-просторне организације. То је била још једна регула, регула просторног планирања. Као добар пример може се узети манастирски комплекс Фонтене са свим својим објектима: црквом, капелом за странце, ковачницом, гостионицом, трпезаријом и помоћним објектима. Ова цистерцитска опатија, саграђена 1118. године, у свом средишту има тробродну цркву романичког стила, док су остали објекти као што су манастирске радионице механизове захваљујући искоришћавању енергије оближње речице. Исто тако, захваљујући редовницима Фонтенеа ова је област искрчена и исушена и претворена у плодну земљу. Манастирски комплекси Сент Денија, Клинија³, Монте Казина, Фонтенеа,

³ Манастирски комплекс Клини основан је 910. године према замисли бенедиктинског реформатора Бернона. Просторним планом доминира велика манастирска црква Клини III из 1088. године. На њеном месту раније су се налазиле цркве Клини I и Клини II – један од најстаријих узора тзв. *бенедиктинског плана*. Оног тренутка када су у европске градове продрле динамичке силе либералног

Сент Галена, Ремса, Шартра, Лијежа, као и манастирски комплекси хрватског приморја који су „били у самим варошима – које су због опасности од напада, освајања, пљачке, биле збијене у одбрамбене зидине – или споља уз њих” (Deroko 1964, 90), у Трогиру, Дубровнику, Задру, чак и на рту Ратац код Бара у Црној Гори где се налазио велики бенедиктински манастир (данас само остаци велике тробродне базилике највероватије из 11. века), показивали су изразиту сличност. Поред централних – и у просторном и у друштвеном смислу – сакралних објеката цркве, капеле, клаустра, манастирске катедрале, јасно су уочљиви сви други објекти значајних друштвених функција: болнице, пекарне, ковачнице, радионице, кухиње и гостионице, подруми, винарије, пиваре, дворишта, стаје. Овде се, свакако, не ради само о једноставном просторном лоцирању појединих објеката. Реч је и о структуралним односима функционално диференцираних друштвених и просторних зона. То се јасно може уочити и на плану Клинија, и на реконструисаном моделу манастира Сент Гален, који је један од првих манастирских комплекса који у свом просторно-геометријском плану има ортогоналну матрицу правих линија и углова (Mumford 1970, 52; Mumford 2010, 63). У склопу опатије Сент Гален ове *пратеће* функције концентрисане су у квартове у једноставној форми друштвених зонинга/сектора. Опажају се специјализовани микро-квартови: повртара, коњушара, пивара, кравара; ту су пекарне, купатила, спољна и унутрашња школа и различите радионице.

Такође, историографији је добро позната улога средњовековних манастира у обнови и развоју агрикултуре и агрономије (White 1964), посебно у областима техничко-технолошких иновација. С правом се може рећи да су бенедиктинци били *пионири механизације*, који си отишли корак даље од *регула* као нормативних диспозиција и санкција, “пребацујући људе кроз дан са једног занимања на друго, тај режим превладао је један од најгорих и најтврдокорнијих недостатака ортодоксне цивилизације: доживотно ограничавање на један тип рада и целодневно бављење искључиво радом, све до крајње исцрпљености” (Mumford 1988, 296). Опскрбљени финансијама и вештим техничарима, *мостоградитељском браћом*, самостани предузимају градњу мостова над рекама Европе. Колико је само мостова, рећи ће Марк Блок, „пребачено преко свих европских река у 12. веку!” (2001, 78). Оног тренутка када је колективно планирање и сарадња у сфери техничке поделе рада заменило присилу, иновативност више није наилазила на баријере. Само кратки преглед неких од техничко-технолошких иновација које су биле саставни део живота

капитализма растварајући урбану посуду средњовековног града интензивном трговином и индустријском производњом, опатија Клини продата је 1789. године неком трговцу. Већ почетком 19. века порушена је, готово до темеља.

бenedиктинских манастира, указује да су то били први обновљени *патентни заводи* средњовековне Европе. На прво место свакако треба ставити млинове, воденице и ветрењаче као основне енергетске трансформаторе средњовековне Европе на прелазу из романичког у готички период. Средином 11. века у Европи постоји око 8.000 млинова који су у стању да самелу довољно жита за прехрану око милион људи. У документацијама неких великих самостанских комплекса, Сент Жермен, Сент Омер, Сент Дени, Сент Гален, још у 9. веку набројано је педесет и девет воденица, а хидраулични млин којег је конструисао један бенедиктинац крај Сент Омера опчинио је тадашњи Запад својим могућностима. Ле Гоф ће самостанске редовнике чак назвати „авангардом када је реч о првим млиновима, воденицама или ветрењачама и о напретку руралних техника...“, није случајно што се... изум воденице приписује неком светитељу...” (1974, 242). Искоришћавање енергије ветра имало је двоструку функцију, млевање жита и исушивање мочварног тла спирално-цевастом осовином, Архимедовим изумом који су могли познавати једино они који су читали грчки и латински. У 15. веку, око већ уобличених градова, комплекси ветрењача и воденица чине уобичајену слику крајолика. Бенедиктинске иновације у области пољопривредне технике поново су увеле тропољни систем обраде тла који допушта варијацију типова усева, а тиме и разноврснију и квалитетнију исхрану; почиње да се користи дисиметрични плуг са металним ралом (White 1964, 39–57), точковима и одгрњачом земље, који оре дубљу и плоднију бразду. Бенедиктинцима се дугује и проналазак једноставних високих пећи које омогућавају прераду метала и употребу металних алата. Превазилажење употребе дрвета као основног материјала за градњу и као конструктивно-статичког архитектонског елемента каролиншког и ранороманичког средњовековља дугује се управо употреби железних елемената. Задивљујућа отпорност и чврстина железа уздигнута је до божанске вредности јер може да замени нестабилне статичке елементе од дрвета у катедралама раног 12. века. Зато је код бенедиктинаца читава једна регула, *регула 27*, посвећена железу и односима монаха према њему. *Ferramente* – алатке од железа које поседују манастири – опат манастира у посебном чину дарује монасима уз изговарање регуле *да му сада његов живот и руке пружају сваку безбедност и да свака повреда правила захтева строгу казну*. Обновљени механизам пешчаног сата а затим и конструисање комплексног и великог сатног механизма (по легенди конструисао га је монах Герберт, које је касније постао папа Силвестер II) за звонике манастирских катедрале, који одређује ритам рада и одмора – организовано колективно време – не само у самостану већ и ширем подручју, бенедиктински је допринос. Без сатног механизма који је на видуку свима, тешко да би било могуће организовати рацио-

нални, капиталистички начин рада. Мамфорд се слагао са Вернером Зомбартом⁴ да се „бенедиктинци, велики радни свештенички ред, можда могу сматрати првобитним оснивачима модерног капитализма: њихова управа је заиста била усмерена на рад и њихови велики грађевински подухвати су чак могли лишити ратну технику дела њеног сјаја“ (Mamford 2009, 27). Стога за Луиса Мамфорда „сат, а не парна машина, представља кључну машину модерног индустријског доба. Сат је и изузетна чињеница и типичан симбол машине у свакој фази свог развоја: чак ни данас ниједна друга машина није тако свеprisутна“ (исто, 28). Управо у поглављу *Манастир и сат* Мамфорд ће још једном подсетити на важну друштвеноинтегративну, урбану и техничко-технолошку улогу средњовековног манастира наглашавајући да се у манастирима на западу „прво појавила жеља за редом и моћи, уз ону коју изражава војна доминација над слабијим људима након дуге неизвесности и крвавог хаоса који је пратио слом Римског царства. Унутар манастирских зидова налазило се светилиште: владавином реда протерани су изненађење и сумња и хир и неправилност. Насупрот непредвидљивим променама и пулсирању световног живота постављена је гвоздена дисциплина правила. Бенедикт је додао седми период за молитву током дана, а у седмом веку булом папе Сабјана одређено је да манастирска звона звоне седам пута током двадесет четири сата. Те назнаке током дана биле су познате као канонски сати и јавила се потреба да се они на неки начин мере да би се редовно понављали... Манастир је био прво седиште регулисаног живота и било је готово неизбежно да такав живот створи инструмент за означавање сати у интервалима или за подсећање звона да је време да покрене звона“ (исто, 26–7).

Прва већа продукција књига заслуга је образованих монаха и њиховог рада у самостанским скрипторијумима. Употреба стакла у 13. веку није првобитно имала непосредне утилитарне намене. Оно је испуњавало естетску функцију у катедралама и било узор нове готичке уметности и теологије светлости. Тек век касније, науљени пергаменти на световним објектима замењују се стаклом. Систематско вођење књиговодствене документације припада самостанима, а то је, по Веберу, један од услова стварања рационалне бирократске управе у 16. веку. Примитивни телескопи, наочаре, посматрање звезда и прва астрономска бележења, доприноси су, такође, грчком науком инспирисаних редовника. Лион и Шартр, права су средишта школства у 12. веку, а са јужне стране Сене, наспрам Ситеа, ниче један од првих универзитета (Le Gof 2009, 20). Преношење школства

⁴ Посебно видети Зомбартову теорију настанка и структуре европских градова (Zombart 2011).

из манастира у катедралу око које су концентрисане световне институције града, још је један допринос манастира. Ово премештање школства из самостана у друштвено ткиво града, имало је значајне друштвене импликације за целокупан даљи ток европског универзитетског система образовања.

Још један саставни део манастирског комплекса рефлектује карактер његове урбанистичке структуре и иницијалног урбаног друштвеног живота. То су манастирски бедеми. Овај *урбани институт* израста из непосредне потребе за заштитом око већ оформљених и концентрисаних урбаних функција/институција. Штитећи не само живот, већ и веру и новостворене друштвене моралне вредности и норме, те спречавајући могуће ново градорушительство, манастирске зидине често се просторно преклапају са каснијим градским бедемима: било да се ради о моделу најзначајнијих градских жаришта која су седишта бискупија, или о моделу прстенастих проширења примарних манастирских зидина око структура и функција које се смештају у њихово подручје, као што је то случај са планом градског подручја Екс-ла-Шапела (Aix-la-Chapelle, данашњи Ахен), који је најбољи пример прстенастог структурирања простора и друштвеног ткива око манастирских бедема. Треба подсетити да романичко раздобље западне Европе, које се временски простире од 8. до 11. века, на ширем просторном плану описује полукруг од француских обала Атланског океана, Ламанша и византијских граница, а на микроурбаном плану (доминантно манастирском) – што важи и за рану готику – доба је „када је свака прилика могла да се претвори у неприлику, када је сваки тренутак човеку могао да буде последњи; потреба за заштитом надвладала је све друге бриге” (Mamford 1988, 251). Ревитализација ове урбане институције представља видљиву просторну структуру старог језгра историјских градова Европе још и данас. Средњовековни градови Екс-ла-Шапел, Минстер, Лубек, Сент Гален развијали су се око манастирских урбонуклеуса опрезно проширивајући прстенасте градске бедеме. Уз Сариненову (1943) аналогију градског ткива Малина у Белгији са попречним пресеком мишића *sartorius*, с правом може да се нађе и Екс-ла-Шапел. Ако се данас не виде ове функције и институти; ако се не види оно што је најпролазније – време у коме манастири започињу своју урбанотворну мисију, видљиви су низови старих градских бедема који су их опасивали. Попут Платонове утопијске визије уснулих градских бедема будућег идеалног града (1990), бедеми манастирских градова средњовековне Европе су хиперсензитивни друштвени, политички и економски урбани институти. Израстајући понекад брзо и реагујући на сваки потицај споља, тај је потицај много чешће значио рат и разарање, нове опсаде и страх, а мање безбедну сарадњу. Рат и доминација, упозориће Мамфорд, а не мир и сарадња, створили су бедеме сре-

дњовековног града. Потреба за заштитом манастира покренула је читав низ градоградитељских функција. Бедеми су се морали стално обнављати; морала је постојати читава грађевинарска дружина (квалификована новим градитељским вештинама) задужена за сталне правке и надградњу бедема. Поново су се отворили напуштени, стари римски каменоломи. Обновили су се заборављени градитељски занати, вештине и уметности. Треба нагласити да су током читавог романичког и раноготичког периода организоване грађевинарске дружине доминантно под управом монашких редова, бенедиктинаца и њихових фракција цистерцита и клинијеваца. Врло често сами су редовници грађевинари. Јер, манастир је остао повлашћено и заштићено место где се чувала и неговала грчка и римска градоградитељска традиција. Уз то, религиозна представа Христа као клесара или тесара поткрепљивала је мотив за градитељским стваралаштвом. Ко је могао, осим бенедиктинаца и других сличних редова, у тада аналфабетној Европи да упозна Витрувијевих *Десет књига о архитектури*, урбанизам Хиподама и Деинократа, али и утопијско градитељство Платона, када феудалци и владари још нису описмењени. Ко је, сем бенедиктинских редова, чувао градотворну слику, идеју Јерусалима, урбану картографију центара протеклих цивилизација. Средњовековни манастири били су ризнице урбаних картографија (Сент Дени, Клини, Монте Касино), градитељских вештина, алата и предузетничких способности да се организује градња. Чак и касније, пред османлијском најездом, многи око манастирских нуклеуса организовани градови хрватског приморја, Дубровник, Задар, Шибеник, обнављају своје зидине уз помоћ мајстора редовника које шаље Венеција. Микелоцо Микелоци је архитекта, фортификатор, скулптор, зидар, ливац бронзе. И данас се у сачуваним средњовековним манастирима Западне Европе може видети мноштво минијатура које приказују вештине грађења. Оне чувају идеју обнове технолошког духа приказаног кроз грађевинарске вештине и три техничка проблема: тесање камена (обрада дрвета), употребе скеле и, пренос материјала. Мамфорд би рекао: „чиста је нужда довела до поновног открића тог старог урбаног штита – зида. Против изненадних напада зид је – на стражи у свако доба дана и ноћи – био кориснији од било какве војне храбрости” (1988, 252). Урбанотворни значај бедема око манастира потврђују и други манастири осим Монте Касина, Сент Галена или Клинија. Викиншка надирања са севера Европе у 9. и 10. веку нагнали су многе манастире, међу којима је и манастир светог Омера, да подигну зидине. Два пута разаран у 9. веку, овај манастир се 891. године успешно одбранио од напада Викинга да би, по Мамфордовим речима, већ у 10. веку постао прави град. Нужда подизања зидина око манастира проистиче из чињенице да су манастирске ризнице биле најчешћа мета пљачкашких похода нехришћанских народа.

Међутим, поред своје манифестне одбрамбене функције усмерене према споља, манастирски а касније и градски зид, задобија и нову унутрашњу, политичку функцију. Зид је тако, у доба феудалне Европе значао могућност за аутономно политичко, војно и економско устројство. Тек окружен манастирским зидинама, са бискупијом и катедралом, довољном радном снагом и религијско-моралним колективним језгром, будући би се господар града, врло често бискуп, осећао сигурним пред царем или краљем. Подигнуте градске зидине често су значиле уточиште и слободу, након једне године и једног дана, одбеглим кметовима, трговцима луталицама или изгубљеним ходочасницима. Да је бедем значао могућност политичке слободе, говори и податак да је градња зида била краљевски прерогатив, а да је тек миром у Констанци 1183. године право грађења зида дато свим слободним италијанским градовима.

Живот који се одвијао унутар манастирских бедема, живот одрицања, умерености, организованог физичког рада, заједничког обода и обреда, бриге око болесних, школовања и рада у скрипторијумима, није остао потпуно изолован у ширем друштвенополитичком и економском смислу. Комуникација са спољашњом средином одвијала се кроз *порозни*, друштвено полупропустљиви зид манастира који временом прераста у полупропустљиву урбану мембрану средњовековног града. И уколико неки манастирски комплекси нису постали градови, већ мирна, усамљена места контемплације – *templum* и *templis* изворно припадају истом семантичком оквиру (Елијаде 1986) – они су кроз своје зидине зрачили примарном урбанотворном супстанцом на ширу околину, стварајући услове за заснивање световног града.

ЗАКЉУЧАК

Теоријски опус досадашње урбане социологије и историје урбанизма најчешће је био усмерен на најманифестније димензије урбаног живота и процеса урбанизације. Просторни, популациони, политички, економски аспекти; аспекти друштвене диференцијације и сегрегације пројектовани су на друштвену топографију града кроз резиденцијалу сегрегацију у форми просторног зонинга. Из шире детерминистичке структуре издвајани су најчешће политички, војни, економски услови и узроци настанка и развоја града. Сви ови фактори неоспорно су допринели стварању и развоју града каквог данас познајемо у Европи.

Сложени детерминистички и историјски сплет чије је деловање стално присутано у друштву допушта и налаже сагледавање утицаја многих фактора, али који се не морају одвијати по класичној механицистичкј схеми непосредне просторне блискости и непосредне

темпоралне сукцесије. То се поготово односи на сложене друштвене феномене какав је савремени град. Институција манастира и религиозност као могући урбанотворни фактори, у секуларизованом друштву, заузимају место на дну детерминистичко-хијерархијске лествице. То, наравно, не значи да манастир и религиозност никада нису били непосредни генератори града. Ово је стога само један од покушаја да се у одређеном историјском периоду открију значајни фактори урбаногенезе. Далеко превазилазећи концепт једино усамљеничког и контемплативног живота издвојеног од ширег друштва и његових световних институција, манастир на Западу показао је све битне апекте урбанотворности:

1. просторно-еколошки: просторно структурирање насеља око манастира које временом прераста у град са урбаним институтима зида, трга, улица, кварта, блиског суседства, са дефинисаним односом према природној средини. Покретање и развоја агрикултуре и механизације. Као и антички градови, средњовековни град концентрисан око манастира, аграрни је тип града;

2. економско-тржишни: конституисање институција тржнице и сајма које су под директном контролом манастирске или бискупске управе. Финансијска и економска моћ манастира да контролише промет новчаних средстава уз помоћ сопствене ковачнице новца и манастирске банке, као једне од првих банака у средњовековној Европи, покреће трговинску размену, а тиме и концентрацију популације, институција, новца, производа и потреба и интереса;

3. економско-производни: ревитализација заната и занатских вештина, посебно градитељства. Иновације у сфери технике и технологије, производње и обраде материјала, гвожђа, дрвета, камена представљају иницијални фактор за конституисање релативно аутономне градске тржнице за подмиривање економских потреба локалног становништва и за будући развој града;

4. милитаристички: подизање манастирских и градских зидина под управом манастирских редовника-градитеља. Стварање будућег урбаног штита као значајне институције средњовековног града. Могућност одбране од спољашњег напада значила је и могућност опстанка популације концентрисане или у оквирима манастирских зидина, или око њих. Потреба за производњом оружја и полувојном организацијом манастирске популације;

5. политички: управа у градовима створеним око манастира, али и бискупска управа у градовима који нису непосредно настали око манастирског језгра;

6. друштвени: генерисање скупа институција са различитим функцијама. Утицај на структурирање *социјалног простора града* (Uzelac 1978) услед организоване поделе рада. Стварање заједнице са јасно дефинисаним друштвеним односима, положајима и улогама.

Без обзира на постојање велике друштвене дистанце средњовековних сталежа, манастир је обликовао друштвени живот на принципима солидарности. Могућност слободног живота и рада и добровољног прихватања обавеза и одговорности одразила се на повећану друштвену и просторну покретљивост, а потом и на план вертикалне стратификације друштвене моћи, угледа и богатства.

У потрази за конститутивним и генеративним институцијама средњовековног града, Мамфорд пред распадом средњег и најавом новог века закључује како су: „манастир, гилда и црква били основни елементи средњовековног града. Они су делотворније него Кос, Делфи и Олимпија у Хелади обликовали сваки део града, моделирали заједнички живот који је обећавао да ће превладати јалове институције које су биле првотно смештене у старој цитадели. Добровољна сарадња, уговорне обавезе и узајамне дужности, делимично су надоместиле слепо послушност и једнострану присилу. У тренутки када су те нове структуре постале видљиве, када су почеле деловати једна поред друге, можемо рећи да је прототип средњовековног града попримио свој облик” (Mamford 1988, 318).

Претпоставке овог рада биле су да теорије о развоју средњовековног града не могу бити редуковане једино на манифестне елементе који доминантно структурирају град данашњице. Стога је закључак да је урбанотворна способност институције манастира обликовала, у свим битним аспектима, стабилну урбану посуду у којој је одливан модел средњовековног града.

Најава новог века означена је продором нових динамичких институција у друштвено, просторно, економско-политичко и популационо ткиво средњовековног града, када су потиснути утицаји манастира и његове улоге у организовању и обликовању европског урбаног живота током средњег века. Градећи урбану основу на којој је саграђан европски историјски град, манастири још увек стоје у центру старих градских нуклеуса као градословари *духа и материје* (Pušić 1991, 1995) од којих треба да пође свако ишчитавање смисла и значења европског историјског града.

ЛИТЕРАТУРА

- Bloch, Marc. 2001. *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden Marketing.
 Bogdanović, Bogdan. 1966. *Urbanističke mitologeme*. Beograd: Vuk Karadžić.
 Delimo, Žan. 1987. *Strah na zapadu*. Novi Sad: KZNS.
 Delimo, Žan. 1986. *Greh i strah*. Novi Sad: KZNS.
 Deroko, Aleksandar, 1964. *Spomenici arhitekture IX-XVII veka u Jugoslaviji*. Beograd: Građevinska knjiga.
 Dibi, Žorž. 1989. *Vreme katedrala*. Beograd: Nolit.
 Dibi, Žorž. 2001. *Umetnost i društvo u srednjem veku*. Beograd: Clio.
 Dibi, Žorž. 2007. *Vreme katedrala*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Елијаде, Мирча. 1986. *Свето и профано*. Нови Сад: КЗНС.
- Le Goff, Jacques. 1974. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*. Jugoslavija: Beograd.
- Le Goff, Jacques. 2009. *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Mamford, Luis. 2009. *Tehnika i civilizacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mamford, Luis. 2010. *Kultura gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mumford, Lewis. 1970. *The culture of cities*. New York: A Harvest/HBJ book.
- Mumford, Lewis. 1986. *Mit o mašini*. Zagreb: GZH.
- Mumford, Lewis. 1988. *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.
- Parsons, Talkot. 1992. *Moderna društva*. Niš: Gradina.
- Platon, 1990. *Zakoni*. Beograd: Bigz.
- Pušić, Ljubinko. 1991. *Grad: znaci vremena*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pušić, Ljubinko. 1995. *Čitanje grada: između duha i materije*. Novi Sad: Prometej.
- Saarinен, Eliel. 1943. *The city: I'ts drowth – I'ts decay – I'ts future*. New York: Reinhold publishing corporation.
- Špengler, Oswald. 1989. *Propast Zapada*. Beograd: Književne novine.
- Uzelac, A. Marinović. 1978. *Socijalni prostori grada*. Zagreb: SNL.
- Вебер, Макс. 1976. *Привреда и друштво*. Београд: Просвета.
- White, Lynn, Jr., 1964. *Medieval technology and social change*. London: Oxford University press.
- Zimel, Georg. 2008. Stranac. U *Georg Zimel 1858-2008*, uredio Dušan Marinković. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zombart, Verner. 2011. *Luksuz i kapitalizam*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Dušan Marinković, Novi Sad

**THE MONASTERY AND THE CITY:
A HISTORICAL PARADIGM OF SHAPING AND ORGANIZING
THE EUROPEAN URBAN LIFE**

Summary

The author's basic assumption in this paper is that the Western European monasteries belong to that group of institutions that can be considered to be the primary city development factors in revitalizing, shaping and organizing the European urban life in the period from the 11th century until Renaissance. Elaborating on that assumption, a sufficiently complex and multidimensional phenomenon is distinguished, one that may have the primary generative features in shaping a much more complex entity such as the city. That is the monastery in the West, understood in the vein of Lewis Mumford and Georges Duby: as a city development factor in a historical era and at a specific geographic area.

Key words: Monastery, City, Europe, Urban Functions, Historical Sociology.